

Dokud nás smrt nerozdělí: z historie manželství

6.1.2025 - Zuzana Paulusová | Univerzita Pardubice

Pročetly metry soudních spisů. Strávily hodiny prohlížením archivů a matrik. Zajímalo je, jak a proč končila manželství v 19. století. Kdo o rozvodu rozhodoval? Mohli rozvedení znovu uzavřít sňatek? Historička Zuzana Pavelková Čevelová a doktorandka Denisa Vídeňská z Fakulty filozofické poznaly asi stovku manželských dvojic, které došly až před soud. A mají odpovědi.

Lidi vždycky zajímalo, co se děje u sousedů, jak žijí, co dělají... Jak vypadalo tehdejší manželství?

ZPČ: V 19. století je vztah mezi mužem a ženou od začátku mocensky nevyrovnaný. Platí občanský zákoník z roku 1811, podle kterého jsou role obou pohlaví jasně definované a každý v domácnosti má své povinnosti. Hlavou rodiny je jednoznačně muž, má určitý sociální status, finančně zajišťuje rodinu. Je správcem rodinného majetku. Naproti tomu žena je uvnitř rodiny a v ní má i svoje povinnosti jako starat se o domácnost, děti nebo vařit. Zároveň mohla také přinést finance formou věna.

Co přesně vás na těchto manželstvích zajímá?

ZPČ: Jejich prostřednictvím nahlížíme do každodennosti rodiny z města i venkova. Zajímá nás dobová mentalita, to, jak o sobě a o svém vztahu přemýšlejí. Důležité je ale říct, že se k manželům dostáváme skrze jejich výpovědi v momentě krize. Během konfliktu se totiž rozdělené sféry vlivu projevují ještě výrazněji.

Docházelo často ke krizím?

ZPČ: Kdyby obě strany plnily povinnosti, které jsou ve společnosti nastaveny a které jim dává i zákoník, pak by v mnoha případech manželství fungovalo. Dokonce ve většině rodin to tak opravdu bylo. Do krizí se dostávají v momentě nějaké dysbalance.

DV: Z výpovědí manželů je také zřejmé, že hádky a problémy se dlouhodobě snažili řešit pouze mezi sebou. Někdy z výpovědí můžeme vidět, že žena byla nešťastná, protože manžel odmítal jíst doma nebo přípravu jídla hanil. Jindy byl naopak nešťastný manžel, protože domácnost nefungovala podle jeho představ. Nadávky v mluvené řeči byly běžné.

Jak se k takovým střetům stavěla společnost obecně?

ZPČ: Manželství měla zůstat samozřejmě spíše zachována, i za cenu různých ústupků, ale zase ne těch krvavých. Během 19. století se několikrát měnila legislativa a s ní instance, které se rozpory v manželstvích zabývaly. Někdy byl rozvod podporován i ze strany společnosti.

DV: Ve prospěch udržení společenského řádu a ideální představy státu a církve o tom, jak má společnost fungovat, bylo žádoucí, aby ji nic nerozklížovalo a její obraz zůstal nenarušen.

Přesto některá manželství zanikla...

ZPČ: Ano. Ale zároveň rozvody nebyly příliš dostupné. Zlom přichází po roce 1850, kdy z politických

důvodů došlo ještě k užšímu sblížení Habsburské monarchie s římskokatolickou církví. Manželství je její téma a chce mít nad ním vliv. Prim tak začínají hrát církevní soudy, resp. biskupské manželské soudy, a katolíci (které sledujeme) se na ně musí obracet. Tyto soudy mají plnou kompetenci ve věcech manželství rozhodovat. Mluvíme o krátkém období mezi roky 1857 až 1868, ze kterého čerpáme největší množství pramenů, protože se zachovaly v nejlepší kondici a celistvosti. Poté převzaly hlavní slovo civilní soudy. Další období 19. století ale sledujeme také.

Znamená to tedy, že už v této době můžeme použít slovo rozvod?

ZPČ: Ano, tento pojem se používá. Je to ale rozvod od stolu a lože, tedy od společné domácnosti a sexuálního soužití. Manželství jinak trvá, a dokonce existuje povinnost zachovávat manželskou věrnost do konce života.

Takže to není rozvod, jak ho známe dnes?

ZPČ: Ne, jedinci sice odešli do jiných domácností, ale následně nemohli znovu uzavřít další sňatek.

Co všechno o těchto manželských dvojicích víte?

ZPČ: Detailně známe asi 100 dvojic. Známe jejich jména, věk, dobu strávenou v manželství, odkud pocházejí. Ze soudních spisů získáváme další biografické údaje – ve kterém roce byla svatba, věk manželů, počet dětí a jejich jména, přátele, sousedy... Víme, co se mezi nimi zhruba stalo a proč se obracejí na soud. Pokud to jde, ověřujeme údaje v matrikách.

Jaké důvody vedly manžele nejčastěji k žádosti o rozvod?

DV: Důvodů bylo několik. Tím procentuálně převažujícím bylo jednoznačně násilí páchané z naprosté většiny na ženách. Můžeme tedy hovořit o genderově podmiňovaném násilí. To se poté proplétalo například s problémy s alkoholem. Nicméně, jak se ukazuje, ty případy jsou různé. Holdování pití mohlo být kratochvílí, ale i důvodem hlubších problémů. Objevují se například případy, kdy se i ženy oddávaly alkoholu, protože manžel nepobýval moc doma, nebo se choval hrubě. Pití mohlo být však i útekem z každodenního koloběhu života, zde se poté objevuje jako další důvod rozvodu například nevěra.

ZPČ: V případě nevěry a cizoložství bylo například důležité mít svědky nebo další důkazy mimomanželského vztahu. Dalším důvodem bylo opuštění manžela, mrhání majetkem, pohlavní choroby aj.

Domácí násilí je dnes velmi diskutovaným tématem. Bylo tomu tak vždy?

ZPČ: Už v této době bylo násilí jednoznačně nejvíce problematické. A to především takové, které ohrožovalo ženu nebo děti na životě a které narušovalo pořádek v rodině, příp. v celé obci.

DV: Víme například o případu, kdy manžel se sekerou v ruce naháněl manželku až na náměstí. Lidé kolem byli tak šokovaní, až přivolali policejního strážníka. Ten chtěl muže zatknout, ale k tomu nakonec nedošlo, protože sama manželka se ho zastávala a prosila, ať ho nezatýká. Nechtěla z události dělat ještě větší skandál a zřejmě se obávala, co by následovalo, až by se muž vrátil.

Jak vypadal rozvodový proces?

DV: Detailní postupy známe z 50. let. Vše začínalo na katolické faře. Zde se často sepsala i stížnost. Manželé knězi diktovali rozličné důvody, proč se chtějí rozvést, nebo naopak usmířit. Obhajovali tu své jednání, dokazovali, že nejsou na vině oni, ale druhý z páru. Již v těchto prvních výpovědích, v

podstatě žalovacích strategiích, se odráží zmíněný kontrastní rozdíl mezi mocenskou pozicí muže a ženy ve společnosti 19. století bez ohledu na jejich sociální postavení.

Jak se to v obhajobách projevovalo?

DV: Žena se aparátu snažila dokázat, že k jakýmkoliv hádkám a konfliktům nezavdala příčinu a nenese žádnou vinu na rozpadu vztahu. Že z dobré vůle i například dlouhodobě snášela manželovo zlé, případně násilné chování. Přes všechna příkoří se pokoušela, jakožto dobrá manželka, svazek udržovat a napravovat. V jiných případech však zoufalé ženy chodily s žádostí o rozvod, protože, a teď skutečně nepřeháníme, byly v ohrožení života.

Jakou strategii používali muži?

DV: Muži zpravidla žádali smíření. Chtěli zůstat často i ve vztazích, ve kterých byli sami pachateli násilí. Mělo to praktické důvody – nemuseli řešit rozdělení majetku a společných financí, na které žena měla právo, protože do manželství přinesla věno. A za druhé na ně jako na hlavu rodiny byl vyvíjen sociální nátlak, aby svazek zůstal zachován tak, jak bylo slíbeno.

ZPČ: Pokud muži požadovali rozvod, jednalo se o křiklavé případy – když byla manželka veřejně nevěrná, nestarala se o domácnost, případně byla alkoholičkou.

DV: Pro muže mohl rozvod znamenat rozvrat jeho společenského postavení, otrásl jeho pozici, přestože jeho důsledky byly v existenciální rovině fatálnější pro ženu. Muži se před soudem nemusí snažit jako ženy, aby dokazovali, že nezavdali příčinu, ale musí dokázat, že potrestání manželky bylo zkrátka nutné pro udržení pořádku v rodině a také že forma potrestání nedosáhla nikdy takové míry, jak uvádí manželka. Hájili se zkrátka tím, že žena přehání.

Takže zašli za farářem, kde sepsali žádost. Co bylo dál?

ZPČ: Ze zákona je dáno trojí smířování manželů, farář si je proto ve třech různých termínech pozval a snažil se je v určené lhůtě smířit. Když se to nepovedlo, rozběhl se proces výslechů manželů, případně svědků. Pak následoval rozsudek. Pokud v něm bylo nařízeno soužití ve společné domácnosti, mohlo se stát, že se situace opakovala a o rozvod se žádalo znovu.

Farář měl v celém procesu důležitou roli, působil jako jakýsi mediátor...

ZPČ: Mluvil s manželi, snažil se je usmířit, ale ne za každou cenu. Nepodléhal v tomto směru církvi. Když viděl, že manželství nikam nevede, podporoval rozvod. Velkou výhodou bylo, že pár znal a rozhodoval se tak podle svého svědomí.

DV: Máme případ, kdy do rodinného soužití k nelibosti manžela zasahoval tchán. Manželka byla hodně mladá a pod značným vlivem svého otce. Vzhledem k tomu, že do manželství přinesla velké věno, měl otec pocit, že by mu dcera z manželova obchodu měla nosit věci zadarmo, což se manželovi samozřejmě nelíbilo. Tchán k nim neustále chodil, mluvil jim do manželství. Byl v podstatě hlavou rodiny a snižoval roli manžela, což dvojici přivedlo za farářem. Ten v tomto případě opravdu figuroval jako prostředník a hledal pro ně cestu smíření. Přes veškerou snahu o smíření se to nepodařilo a manžel nakonec chtěl také rozvod, protože doufal, že si bude moci najít novou ženu a znovu se oženit. Jenže to v tehdejší době ještě nemohl.

Hrály v těchto komplikovaných případech roli i výpovědi svědků, například sousedů, kteří bydleli hned vedle?

DV: Právě sousedé, často i jiní muži, se ženy zastávali, snažili se manželovi domluvit, protože

necháпали, proč se k ní tak hrubě chová. Stávalo se, že žena k sousedům nebo rodině i utíkala. Výpovědi svědků proto sehrávaly zajímavé role. Žena si také mohla zajít k lékaři a získat od něj zprávu o svém stavu.

ZPČ: Soud se zajímal o to, v jakém vztahu jsou svědci k manželům, ptal se na to, co si o jejich manželství myslí a jestli by bylo vhodné je rozvést. Komunita totiž nenesla dobře, když jeden článek celku měl mezi sebou nějaké neshody a narušoval tak chod, řád a klid celé vesnice.

Měla rozvodová žádost nějaké formální náležitosti?

ZPČ: Žádost byla kolkovaná a odesílala se na soud, který se k ní vyjadřoval. Svědci vypovídali na faře, zápis se také odesílal. Pokud šlo všechno hladce, mohlo být manželství rozvedeno i korespondenční formou. Pokud manželé bydleli blízko soudu nebo to bylo příliš komplikované, zval si je soud přímo na konzistoř, tedy do Olomouce, Brna, Prahy, Litoměřic, Českých Budějovic nebo Hradce Králové. V době jiné legislativy se rozvody řešily také u tzv. zemského práva, na magistrátech, později u okresních a krajských soudů.

Kdo podával žádost o rozvod častěji?

DV: Zpravidla žádaly o rozvod více ženy. Muž nechce rozvod jako takový, ale žádá vyšší orgány, aby dopomohly manželku přivést „k rozumu“ a zpátky do domácnosti. Požaduje smíření například kvůli majetku. Někdy je patrné, že si muž vzal vdovu s majetkem opravdu účelově. Kdyby došlo k rozdělení, musel by jí vyplácet peníze. V jeho zájmu proto je setrvat v manželství, přestože je krizové.

Vstupovaly do rozvodového procesu nějak i děti?

ZPČ: Děti hrály dvojí roli. Často byly oběťmi spolu s matkou. Stávalo se, že žena musela děti opustit. Musela je ve většině nám známých případů před rozvodem nechat v domácnosti otce. Ale konkrétní postupy o svěření dětí do péče po rozvodu nejsou tak prozkoumané, budou tématem dalšího výzkumu, i mezinárodního. Na druhé straně to se staršími dětmi neměly vůbec jednoduché například vdovy.

Proč zrovna vdovy?

DV: Často se provdaly za muže, který měl děti z prvního manželství a ty někdy s nelibostí přijímaly do rodiny novou ženu. Docházelo k hádkám, hanily její práci nebo ji k ní ani nepouštěly, a pak nadávaly, že je líná, a snažily se otci dokázat, že nová manželka zkrátka není pro domácnost vhodná.

Na čí stranu se muž pak stavěl?

DV: V našich krizových případech máme takové, že se muž zastává spíše svých dětí a obrací se proti manželce. K dalším krizím pak docházelo, když nová manželka s novým manželem otěhotněla.

Jak na rozvedené manžele pohlížela společnost?

ZPČ: Zejména pro ženy to nebylo lehké, musely se ekonomicky postavit na vlastní nohy. Částečně získaly majetek zpět, částečně vydělávaly. Někdy se žena vracela k rodičům. Mezi jednotlivými sociálními vrstvami jsou velké rozdíly...

DV: Tento rozdíl dokládá například případ jedné vdovy-hokynářky z Prahy, která si vedla svůj vlastní obchod, vidíme určitou touhu po samostatnosti a jisté nezávislosti. Její manžel totiž chtěl, aby se k němu přestěhovala a aby svůj „byznys“ zahodila, což ona samozřejmě nechtěla.

Jak tehdejší rozvody vidíte vy?

DV: Během výzkumu jsme narazily na názor, že rozvod nebyl nijak zvlášť pokrokový a manželský soud se jevil jako prázdna instituce. Přišla s ním historička Lynn Abrams, která zkoumala manželské rozvody v Německu. Manželky několikrát žádaly o rozvod, nechaly si sepsat protokoly, snažily se, ale nebylo jim vlastně vyhověno. Veškeré jejich úsilí vycházelo na prázdno, což je z dnešního pohledu úzkostná představa.

ZPČ: Tato teze se v našem výzkumu výrazněji neprosadila. I když ne všechny strategie žen byly úspěšné, zdá se, že po roce 1850 se v rozvodových řízeních u nás odstartoval modernizační proces. Ženy mají v rozvodech slovo. Jsou to právě ony, kdo nachází strategie, jak rozvodem projít, byť je to pro ně těžké a rozvod mohl znamenat určité stigma pro další život. Celkově to byl velký impuls pro změnu legislativy, který se dokončil v období První republiky.

Jak se vám všechny ty příběhy čtou dnešními očima?

DV: Nejtěžší jsou pro mě na zpracování otázky násilí. Když vidím, že se žena dlouhodobě snaží něčeho dosáhnout, a vidím tam naivní víru v to, že se situace zlepší nebo se s mužem třeba usmíří, přestože jeho chování bylo hrozné. Nicméně i v takových situacích je nutné nahlížet na věc kriticky. Příběhy to také nejsou pouze nešťastné, některé končí spravedlivě, jiné obsahují i komické zápletky a všechny nám odkrývají rozmanitou každodennost 19. století.

ZPČ: Jsme naším oborem proškolené, že se na věc musíme dívat s nadhledem. Je potřeba být objektivní a nechat si odstup.

Dají se napříč těmi manželstvími vystopovat nějaké vzorce chování, které se stále opakují?

DV: Nacházíme různé historické vzorce. Mnohdy vycházejí z nastavení manželských rolí, které právě jako historikové můžeme rozklíčovat a hledat, kde se vlastně vzaly. Kolikrát jsou předávány až od antiky, formují naše myšlení dnes a je hodně těžké je přepsat. Přetrvávají jak dobré hodnoty, tak i ty negativní, vytvořily je generace a generace předtím a člověk dnešní doby se s nimi musí neustále potýkat. Celý proces se do nás zapisuje a poté se projevuje v praktickém jednání.

O 19. století, každodennost a manželství se Zuzana Pavelková Čevelová zajímá dlouho. Když narazila na otázku konfliktů v manželství a problematiku rozvodů, téma ji přivedlo do Rakouska za prof. Andreou Griesebner. „Zmapovat, jak to s rozvody vypadá na české straně, byl pro mě velký impuls k práci. Když jsem psala projektovou žádost, věděla jsem, že bych ráda pracovala s doktorandem. Takhle jsem objevila svoji kolegyni Denisu Vídeňskou,“ vzpomíná historička Zuzana Pavelková Čevelová. Její tým má aktuálně pět členů (z různých univerzit), jsou mladí, skvěle se doplňují a vnášejí do práce svěží a neokoukané myšlenky a názory. O rozvodech v 19. století chystají i knihu.

Mgr. Zuzana Pavelková Čevelová, Ph.D., je absolventkou Teologické a Pedagogické fakulty Jihočeské Univerzity v Českých Budějovicích. Doktorské studium historie absolvovala na Univerzitě Pardubice u prof. Mileny Lenderové. Zajímá se také o církevní dějiny a popularizaci vědy. Ve volném čase se věnuje svému původnímu oboru – výuce náboženství.

Mgr. Denisa Vídeňská absolvovala obor Gender History na Ústavu historických věd na Univerzitě Pardubice. Nyní je doktorandkou historie a připravuje se na obhajobu své dizertační práce. V minulosti se zabývala dějinami šlechty a dětstvím v 19. století. Ve svém aktuálním výzkumu se věnuje queer dějinám.

<https://www.upce.cz/dokud-nas-smrt-nerozdeli>